

УДК (35)(32)321:323.3:324

Л. В. ХАРЧЕНКО

ІДЕАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В УКРАЇНСЬКОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

Розглянуто науковий дискурс першої половини ХХ ст. у працях представників української теорії еліти. Доведено, що поняття політичної еліти в зазначених теоретиків є її редуцією до ідеального образу, вписаного в український контекст. Обґрунтовано недоцільність його використання за основу побудови наукового і практичного знання в українській елітології.

Consider the scientific discourse of the first half of the twentieth century in the works of representatives of Ukrainian elite. It is proved that the concept of political elites in these theorists is its reduction to an ideal image, inscribed in the Ukrainian context. Substantiate the unreasonableness of its use as a basis of construction of scientific and practical knowledge in the Ukrainian elite theory.

Ключові слова: провідна верства суспільства, політична еліта, теорія консерватизму, теорія інтегрального націоналізму.

Політична еліта як верства суспільства, що займає провідні політико-управлінські позиції в суспільстві і безпосередньо бере участь у прийнятті і реалізації важливих, подекуди доленосних, політичних рішень, чимало разів за історію людства потребувала свого переосмислення. Український контекст теоретичного обґрунтування системоутворюючих факторів політичної еліти припав на першу половину ХХ ст. Йдеться про концепції В. Липинського і Д. Донцова, які майже паралельно рухалися в науковому історико-філософському просторі і часі. Наукова спадщина цих теоретиків і їх послідовників – як у другій половині минулого століття, так і тепер – продовжує викликати дискусію не лише в науковому колі, але й у реальному суспільно-політичному житті. Використання ідеологічних умовиводів, окремих частин концепції, просто гасел і звернень (особливо це стосується вчення Д. Донцова) часто використовуються сучасними політичними партіями переважно націоналістичного спрямування в якості програмних елементів, а їх опонентами – в якості дорікань і критики.

Політичні трансформації незалежної України поставили нові умови при зведенні ідеологічної парадигми, яка б відповідала вимогам сучасного українського суспільства, враховуючи його ідеологічну розбіжність і фактичну розколотість. Різновекторне геополітичне тяжіння, складна економічна і соціально-політична ситуація, відсутність загальнонаціональної політичної еліти, здатної до (нехай навіть прагматичної) консолідації – всі ці фактори призвели до того, що навіть через 20 років незалежності наша країна не має загальної ідеології, що сприяла б розвитку здорового громадянського суспільства, здорової нації і держави.

Важливість переосмислення суспільно-політичних поглядів першодослідників українського елітизму полягає у з'ясуванні ціннісних ідеалів, на які спиралися науковці при побудові своїх концепцій, і в доцільності застосування цієї моделі в сучасному політичному дискурсі.

Онтологічні і гносеологічні проблеми політичної еліти почали цікавити науковців ще від часів античності. Знаходячи своє відображення у творах Платона [20] і Аристотеля [1], представники “влади меншості” наділялися ознаками і цінностями, притаманними образам ідеальних держав давньогрецької філософії. Пізніше Н. Макіавеллі [12] позбавив правлячу еліту метафізичних ознак і перевів її в русло безпринципності, обґрунтувавши виправдання всіх засобів задля досягнення важливої мети. Демократичним принципам обирання представників провідної верстви суспільства (рада кращих) надавав переваги у своїх працях Т. Гобс у XVII ст. Розділивши владу на законодавчу, виконавчу і судову [2], Ш. Монтеск'є у XVIII ст. фактично сформував існуючу до цього часу систему об'єктів управління державою [15]. Проте у формі науки із відповідним засадничими положеннями і визначеним категоріальним апаратом теорія еліти сформувалася лише в XX ст. під опікою В. Парето [19], Г. Моска [16] та Р. Міхельса [14]. Важливість і прагматична користь їхньої концепції полягала в тому, що вони не намагалися розглянути політичну чи будь-яку іншу еліту з позицій морально-філософської категорії (якою еліта має бути), а досліджували цей феномен у контексті реальних існуючих у суспільстві процесів і даностей (якою еліта є).

В українській науці лише з 20-х років XX ст. почали говорити про політичну еліту як про розвинену меншість суспільства, яка здатна творити державу. Деякі науковці [22, с. 68] віддають наукову першість розробкам теоретика С. Оріховського-Роксолана, що на століття випередив Ш. Монтеск'є в передбаченні розподілу влади, проте його вчення [18], на наш погляд, більше вписується в польський, а не в український контекст. Піонерами елітології і основними її творцями в українському науковому дискурсі вважаються Д. Донцов та В. Липинський, які, щоправда, йшли різними концептуальними стежками: перший – інтегрального націоналізму, другий – консерватизму. Їх послідовники – М. Сціборський, С. Томашівський, І. Мазепа, В. Кучабський та ін. доповнили загальну картину теорії еліти початку XX століття в Україні.

Основою для обґрунтування положень теорії еліти у працях Д. Донцова та В. Липинського стали історичні дослідження. Вивчаючи спадщину киеворуських князів, галицько-волинської еліти, старшини та гетьманів запорізької спільноти тощо, вчені намагалися відстежити механізми формування, становлення і розвитку провідної верстви українського суспільства.

Зокрема В. Липинський, оцінюючи киеворуських князів з точки зору елітарності, зазначав, що внаслідок відсутності в них ознак осілості, вони не можуть бути справжньою елітою, здатною визначати суспільно-політичне життя нації. Відчуття належності до власної території, філософ вважав одним зі складових елементів свідомості справжньої еліти. У цьому плані першою національною елітою В. Липинський вважав князів Галицько-Волинського князівства, а саме князівство визначив як першу українську державу. “Вони перестали бути кочовими

адміністраторами земель і племен, ... вони осіли у своїх землях, ... свої князівства зробили ділчними в своїх родах” [9, с. 477]. Лише можливість представників галицько-волинської еліти володіти землею у власності і успадковувати її спричинила їхню зацікавленість у нормальному розвитку господарських відносин. Відповідно, землевласницьку верству Галицько-Волинського князівства – князів, бояр – В. Липинський вважав першою в історії українською національною (територіальною) елітою.

Д. Донцов, навпаки, ідеалізував князів (їхні дружини та релігійних діячів) Київської Русі і вважав їх державно-політичну систему взірцем соціального устрою. Він вважав, що варязькі князі встановили таку форму політичної організації у східних слов'ян, яка згодом утворила вихідну парадигму правового регулювання української держави.

Як В. Липинський, так і Д. Донцов надавали представникам провідної верстви особливих ознак. Зокрема, Д. Донцов відзначав такі властивості киеворуської еліти, як аскетизм і відчуження від особистих проблем. Єдиною самоціллю, єдиним життєвим шляхом, на думку Д. Донцова, мало б стати служіння ідеалам, аскетична мораль, відсторонення від мирної праці і постійне перебування у стані війни, навіть, якщо для цього немає потреби. Важливою, але другорядною ознакою Д. Донцов вважав мудрість. Наводив приклади, коли навіть етимологія імен князів (Ярослав Мудрий та Ярослав Осмомисл) говорить про здатність їхньої мудрості сягати значних вершин.

Щодо козацької еліти, то і В. Липинський і Д. Донцов за всіма ознаками вбачали в ній провідну верству суспільства: “козацтво стало елітою, коли відсунуло на другий план вузькокласові інтереси, а написало на своїм прапорі змагання за справу нації, коли Сагайдачний, Могила й інші, переймаючи роль колишніх київських князів, виступали в обороні церкви і цілої нації” [3, с. 26]. Ознаки аскетичності, вірності ідеалам та їх захист зі зброєю в руках, мудрість в управлінській справі лише підтверджували концепцію Д. Донцова щодо приналежності козацької еліти до провідної верстви.

Натомість Липинський продовжував ставити у центр ствердження української політичної еліти економічні інтереси і знаходив цьому чимало підтверджень у документальних дискурсах Запорізької Січі.

Якщо звернутися до концептуальної основи теорій Д. Донцова і В. Липинського і співставити їх з історіографічними дослідженнями, можна зробити припущення про певну “міфологізацію” (ідеалізацію) теоретичного і насамперед історичного знання з метою підтвердження власної теорії. Сучасні політологи, зокрема С. Приходько, вважають, що історичні дослідження цих двох суспільно-політичних діячів і науковців не можна ставити на чолі українського елітознавства як об'єктивних учених-елітологів, оскільки розгляд нами нашого минулого не був досить об'єктивним і навіть дещо тенденційним, тому що цим переслідувалась лише конкретна практична мета – встановити, що і в майбутньому лише певна активна, дійсно провідна, сила здатна зніщувати державотворчий процес і керувати всіма суспільно-політичними справами [21, с. 14].

Розглянуто українську політичну еліту з точки зору теоретико-методологічних засад консерватизму (В. Липинський) і інтегрального націоналізму (Д. Донцов).

Насамперед, як В. Липинський, так і Д. Донцов джерелом виникнення еліти як такої вважали ірраціональні відчуття “обраності”, які приходять лишень до тих людей, які покликані бути елітою. У В. Липинського це “стихийне ірраціональне хотіння влади” в поєднанні з вірою в його доцільність і законність. “Таку силу можна здобути, лише проявивши ірраціональну волю до влади, тобто ставши стихійно імперіалістичною аристократією” [25, с. 55]. Проте, на думку теоретика, “імперіалізм” і “містицизм” еліти не повинен переходити межі розумного. Обмежуючим і об’єктивним стримуючим фактором має слугувати громадська мораль та релігія.

Д. Донцов виходив з того, що емоційна складова людини – емоції, інстинкти відіграють значно більшу роль, ніж розум. “Соціальне значення цієї душевної здібності величезне, бо воно є двигуном людських чинів, воно – це ірраціональна сила, а не розум... Головним мотором наших вчинків є власне бажання, афекти, пристрасті, за якими в хвості йдуть мотиви” [4, с. 233].

Основним ірраціональним джерелом активності людини Д. Донцов вважав волю до життя. Багато в чому ця ідея повторює концепцію Ф. Ніцше (воля до влади). Така воля, за Д. Донцовим, має різний ступінь сили: найбільша – у провідній верстві, яка перетворюється на волю до панування. Сучасний дослідник М. Сосновський звернув увагу, що для провідної верстви “воля до життя” Д. Донцова тотожна з “волею до влади” [23, с. 234].

В. Липинський надавав поняттю “еліта” досить широкого значення, наполягав на тому, що вона має вплив на всі галузі суспільно-політичного життя, проте позиційну функцію – належність до державної влади – оцінював як визначальну. Така еліта, за В. Липинським, була здатною забезпечити політичний провід нації та необхідні умови для її нормального розвитку. Формування цінностей і моральних імперативів та поширення їх у суспільстві було необхідним чинником існування еліти.

Д. Донцов не гербував принципами нав’язування суспільству певних ідей, застосовуючи при цьому силові методи, якщо суспільство цього не хоче. Роль представників провідної верстви полягає “не в тім, щоби за масою шкандибати, щоби її вести, щоби рішати часом проти волі пасивного загалу, ... кожна така еліта мусить у собі мати щось з героя, але й з тирана” [5, с. 3–11]. При чому інтелектуальним здібностям людини Д. Донцов надавав другорядного значення: “інтелект – засада другорядна, підчинена в світі, витвір пізнішого походження” [4, с. 225].

Один з когорти українських елітологів початку ХХ ст. М. Сціборський у своїй праці “Націократія” також відзначав провідну роль підсвідомих інстинктів, притаманних політичним елітам: “геній еліт, воля, духовна сила, розумова вищість, моральні прикмети й активний розгін ... завжди були надзвичайно важливими двигунами ідей, культури і прогресу, будуючи нові епохи” [24, с. 73].

Підводячи перші підсумки щодо теорій Д. Донцова і В. Липинського, слід зазначити, тут думки теоретиків певною мірою збігаються: обидва автори відправною точкою формування політичної еліти нації вважають потужно розвинуту підсвідому волю, яка є рушійною силою на шляху до здійснення влади в суспільстві. Проте – і тут так само немає розходження думок – ірраціональний чинник формування еліти зовсім недоцільно вважати достатнім.

Підтримкою та відповідною базою для реалізації “хотіння” влади, за В. Липинським, має бути матеріальна сила, здатна забезпечити ці ірраціональні бажання. Менше того, статус еліти визначається її матеріальною базою, її

спроможністю виробляти товари і захищати себе і країну (на цьому рівні додається ще необхідність контролю за армією).

Наступною ознакою провідної верстви, за В. Липинським, є її прийняття з боку суспільства, громадськості. Народні маси мають визнавати представників провідної верстви як своїх керманічів. “Використовування кожночасною національною аристократією своєї більшої матеріальної сили для виконання своїх організаційних національних завдань, мусить мати в розумінню цілої нації законну підставу, мусить відповідати тим поняттям законності і громадської моралі, якими живе в даній історичний момент ціла нація” [10, с. 136–137].

Тобто легітимація еліти, згідно з В. Липинським, визначається трансцендентним “хотінням”, матеріальною підтримкою і моральним авторитетом з боку суспільства.

Д. Донцов до зовнішніх ознак політичної еліти зараховував “шляхетність і благородство” [3, с. 157], а також: “відвагу, рішучість, безстрашність, формотворчий дух... це воля, войовничість, “тверда рука” [Там само, с. 198]. На думку теоретика, еліта не потребує розумових доказів власної діяльності, обґрунтування засобами логіки, бо логіка універсальна, наднаціональна. Те, що добре для всіх, може бути поганим для окремої нації. Історія, як зазначав Д. Донцов, неодноразово демонструвала, як часто гинули народи, вимирали, поглиналися іншими, коли не змогли створити власну еліту [4].

Послідовники інтегрального націоналізму і консерватизму доповнювали теорії власними баченнями ознакових особливостей політичної еліти. Зокрема послідовник В. Липинського В. Кучабський одним з важливих складових елементів характеристики справжньої еліти вважав відчуття відповідальності: “Тільки якійсь конкретній державотворчій верстві, яка буде великими зусиллями свою державу і збагачує свій народ, може бути притаманне почуття повної відповідальності тому, що володіння державою є важливим ділом” [8, с. 74].

Соціальний склад політичної еліти займав досить важливе значення в теоріях Д. Донцова і В. Липинського. В. Липинський вважав, що еліта має складатися з представників різних суспільних класів – хліборобів, робітників, інтелігентів, промисловців тощо. Послідовник В. Липинського – В. Кучабський – надавав право бути основою еліти лише військовим, оскільки вони мають високу здатність до організації та володіють високим моральним “етосом”.

Щодо національної складової, то, за В. Липинським, це мають бути “кращі і активніші частини всіх місцевих класів і всіх місцевих націй: промисловець, поміщик, селянин, Руській, Поляк, Українець” [10, с. 15–16].

Д. Донцов будував свою політичну систему, розподіляючи людей на касты – у цьому він спирався на теорію Ф. Ніцше: “Найвища каста ... нечисленна – як цілком довершена – має привілеї меншості: право представляти на землі щастя, красу і добро... Вони владарюють не тому, що їм хочеться, а тому, що це їхня природа” [17, с. 414].

Друга каста здійснює в суспільстві охоронні функції. Третя каста – виробнича сфера. Такою була ієрархія у Д. Донцова: найвищу касту він називав Орденем. Орден мав формуватися на підставі суворого добору кадрів та наголошував на необхідності проведення у складі Ордену “чистки, періодичного усування негідних і нездібних членів” [6, с. 122].

Як приклади Орденів Д. Донцов наводив єзуїтів, Запорізьку Січ, російських

більшовиків, італійських фашистів, німецьких націонал-соціалістів. Щоправда, зазначав, що є ордени, котрі служать “силі Правди і Добра”, а інші – “силі Брехні і Зла” [7, с. 198]. Як приклад сучасного Ордену Д. Донцов наводив ОУН. Представники української теорії еліти І. Сціборський і Я. Стецько також брали за основу ідеального устрою політичні режими в тоталітарних державах – фашистська Італія та національно-соціалістична Німеччина. Ще один дослідник, В. Мартинець, вважав, що організація, до якої має бути зачислена українська політична еліта, має бути замкненою структурою. Антидемократичність методів діяльності, реалізації влади, механізми формування складу є невід’ємною її ознакою [13].

Державноуправлінські якості – вміння організувати працю інших і вправність творити матеріальні цінності – українські творці елітології вважали одними з важливих ознак провідної верстви. Разом з тим здатність оновлення політичного класу відповідно до вимог суспільства розцінювалася науковцями по-різному. Класичні теоретики елітизму, зокрема Г. Моска, підкреслювали, що для забезпечення стабільності своїх позицій еліта має постійно поповнюватись новими представниками. Саме її “відкритість” є засобом запобігання революційним змінам. У В. Парето такі ідеї набули оформленого закону “циркуляції еліти”.

В. Липинський погоджувався з необхідністю “вільної циркуляції” еліти в суспільстві. Він називав історичний процес “постійним відновлюванням або зміною аристократії”. Стара еліта, яка не в змозі виконувати покладені на неї функції, мусить відійти, а на її місце має прийти нова аристократія [10, с. 163]. Лише поєднання сталого досвіду і нової енергії, за В. Липинським, може забезпечити динамічний розвиток суспільства. Проте поряд з такими демократичними настановами, науковець категорично висловлювався проти виборного Гетьманства, наголошуючи на необхідності утворення гетьманської монархії. На думку В. Липинського, гетьман зможе повною мірою відповідати перед нащадками лише у випадку постійного “аж до смерті і по смерті” [Там само, с. 45] правління, оскільки в такому разі гетьман не залежатиме від політичних сил, що його висунули і привели до влади, як це часто ставалося за часів Гетьманщини. Разом з тим, теоретик категорично висловлювався проти введення в Україні самодержавства російського типу, оскільки така влада у своїй діяльності буде опиратись на фізичну озброєну силу. Найбільш влучною для України, вважав В. Липинський, буде “правова, тобто обмежена сама одним всенациональним законом і цим законом всіх обмежуюча монархія” [11, с. 14].

Негативне ставлення до виборчого права висловлював і М. Сціборський. На його думку, передвиборчий процес за демократичного складу характеризується “закулісовими інтригами, неморальними компромісами, підкупством, корупцією, як також і штучними засобами впливання на суспільну опінію в бажаному для них напрямі” [24, с. 13]. Створені в результаті таких виборів владні структури, на думку науковця, не зможуть бути справжньою елітою, оскільки будуть нездатними чітко і послідовно проводити свою політику.

Д. Донцов розглядав процес змінності еліти інакше. Лише занепад провідної верстви науковець вважав достатньою підставою для її оновлення: “А серед причин цього упадку одне з перших місць займає занехаяння вищих властивих тій касті інтересів (політичних, релігійних, воєнних) і заміна їх інтересами найнижчими, ...

інстинктами матеріалізму, особистого блага і насолоди” [3, с. 31]. Спираючись на власну концепцію Ордену, Д. Донцов стверджував, що система доступу нових членів до влади має бути повністю закритою, а набір претендентів – суворо обмеженим і ретельно перевіреним.

Отже, оцінюючи науковий дискурс українського елітознавства початку ХХ ст. з точки зору доцільності його використання при формуванні стратегій розвитку сучасної політичної системи, слід відзначити таке.

Науковою базою для обґрунтування основних положень концепцій інтегрального націоналізму Д. Донцова і консерватизму В. Липинського та їх послідовників стали історичні дослідження, що були використані науковцями передусім як плацдарм для підтвердження власних теорій. Тому погодимося з тезою про те, що висновки зазначених елітологів не можуть бути історично об’єктивними [21]. Отже, використаними в якості парадигми наукового знання. Додамо, що подальша міфологізація засадничих основ української елітології першої половини ХХ ст. була і залишається гальмівною ланкою в розвитку цієї наукової ніші. А сучасна інтерпретація певними політичними силами таких концептів окресленого дискурсу, як закритість і непрозорість циркуляції політичної еліти, прокламація монархічної форми правління, заклики до військового стану, заперечення вільних виборів тощо – видаються взагалі надто загрозливими, враховуючи неусталеність ціннісно-визначальної парадигми політичної системи України.

Ідеалізоване ставлення до поняття “політична еліта” (провідна верства), формування ідеальних образів її представників, чітка формула політичної системи (що не дозволяє жодних інтерпретацій) і взаємодії всередині неї, утворюють певною мірою утопічну теорію, здатну негативно вплинути на утвердження парадигми сучасної політичної системи своїми фактично не проведеними через досвід послідами. Редукція політичної еліти до безтілесного каркасного стану і її теоретичний міфодизайн не є науковим методом, спроможним адекватно сформулювати запит суспільства на взірць власної еліти. У світі, що змінюється разом із цінностями, які набувають подекуди протилежної оцінки залежно від контексту, побудова ідеальної системи, навіть щодо одної держави, є практикою недоцільною і недоречною. Адекватна оцінка існуючої в українському суспільстві політичної культури, рівня його громадянськості, оцінка діяльності політичної еліти і розробка методів її оптимізації – важливі проблеми подальших досліджень у царині політико-управлінської науки.

Література:

1. *Аристотель*. Політика / Аристотель : [пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка]. – К. : Основи, 2005. – 239 с.
2. *Гоббс Т.* Избранные произведения / Т. Гоббс. – М. : Наука, 1965. – 749 с.
3. *Донцов Д.* Дух нашої давнини / Д. Донцов. – Дрогобич : Відродження, 1991. – 341 с.
4. *Донцов Д.* Націоналізм / Д. Донцов. – Лондон : Українська видавнича спілка ; Торонто : Ліга визволення України, 1966. – 363 с.
5. *Донцов Д.* Маса і провід / Д. Донцов. – Тернопіль. – 37 с.
6. *Донцов Д.* Партія чи Орден / Д. Донцов // Вісник. Місячник літератури, мистецтва, науки і громадського життя. – 1933. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 116–134.

7. *Донцов Д.* Орден – не партія / Д. Донцов // Хрестом і мечем. – Торонто : Ліга визволення України. 1967. – С. 104–132.
8. *Кучабський В.* Завдання гетьманського руху на Західній Україні / В. Кучабський // Збірник Хліборобської України. – 1931. – Т. 1. – С. 39–57; 1933. – Т. 2. – С. 9–35.
9. *Липинський В.* Покликання “Варягів” чи організація хліборобів / В. Липинський // Листи до братів-хліборобів. – Відень, 1926. – С. 471–580.
10. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів / М. Сціборський. – К. ; Філадельфія : Ін-т східноєвропейських досліджень НАН України, 1997. – 471 с.
11. *Липинський В.* Релігія і церква в історії України / В. Липинський. – Нью-Йорк : Булава, 1956. – 111 с.
12. *Макиавеллі Н.* Государь / Н. Макиавеллі ; [пер. : Г. Муравьевой]. – М. : Художественная литература, 1982. – 672 с.
13. *Мартинець В.* Замітки до майбутньої конфедерації українських націоналістів / В. Мартинець. – Прага, 1927. – 20 с.
14. *Михельс Р.* Социология политической партии в условиях демократии / Р. Михельс // Диалог. – 1990. – № 3. – С. 55–85.
15. *Монтескье Ш. Л.* О духе законов / Ш. Л. Монтескье ; [сост., пер. и коммент. А. В. Матешук]. – М. : Мысль, 1999. – 672 с.
16. *Моска Г.* Правящий класс / Г. Моска // Социс. – 1994. – № 10. – С. 187–198.
17. *Ніцше Ф.* Жадання влади // Так казав Заратустра / Ф. Ніцше. – К. : Дніпро, Основи, 1993. – С. 329–414.
18. *Оріховський Роксолан Ст.* Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу / Ст. Роксолан Оріховський // Українська література XIV–XVI ст. – К., 1988. – С. 113–152.
19. *Парето В.* О применении социологических теорий / В. Парето // Социс. – 1995. – № 10. – С. 137–145.
20. *Платон.* Держава / Платон ; [пер. з давньогр. Д. Коваль]. – К. : Основи, 2005. – 355 с.
21. *Приходько С. М.* Теорія еліти в українській суспільнополітичній думці / Приходько Сергій Миколайович : дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.01. – К., 1998. – 185 с.
22. *Салтовський О. І.* Ідея української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) : дис. ... д-ра політ. наук : спец. 23.00.01 / О. І. Салтовський. – К., 2003. – 455 с.
23. *Сосновський М.* Дмитро Донцов. Політичний портрет / М. Сосновський. – Нью-Йорк ; Торонто : Наукове товариство ім. Шевченка, 1974. – 419 с.
24. *Сціборський М.* Націократія / М. Сціборський. – Париж, 1935. – 121 с.
25. *Томашівський С.* Про ідеї, героїв і політику. Відкритий лист до В. Липинського з додатком / С. Томашівський. – Львів. – 1929. – 133 с.

Надійшла до редколегії 18.03.2010 р.